

TARIMSAL GELİŞME VE KALKINMA SORUNU: SEKTÖREL POLİTİKALAR VE İŞSİZLİKLE MÜCADELE

Adem UZUN¹, Alptekin GÜNEY², Selman DURAN³

Özet

Sanayi devriminden bugüne araştırmaların en önemli konuları üretim artışı ve maliyet düşüşü üzerine yoğunlaşmıştır. Uluslararası ticaret ve kalkınma teorilerinin önerdiği argümanlar gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını ve gelişmelerini bir türlü sağlayamamıştır.

Gelişmekte olan ülkeler kendi yetersizlikleriyle mücadele etmeye çalışırken, çareyi karşılaştırmalı üstün oldukları ucuz işgücü, hammadde ihracatı, ara mal ve montaj sanayi gibi mucizevi yöntemlerden beklediler.

Türkiye gibi tarımsal alanda büyük potansiyele sahip ülkeler dahi bu potansiyelini kullanamamıştır. Çünkü tarım hep ikinci plana atılarak, gelişmenin kaynağı sanayide aranmıştır.

Türkiye için tarım sektörü ihmal edilemeyecek kadar büyük bir potansiyele sahip olmasına karşın, gayrisafı milli hasılaya katkısı gerçekten çok küçüktür. Ancak aktif nüfusun % 42'si hâlen tarım sektöründe çalışmaktadır.

İstihdama-işsizliğe katkısı ve krizlerin etkilerini hafifletici özelliğiyle de dikkat çeken tarım sektörünün ihmal edilmesi ülkemiz açısından yararlı görülmemektedir.

Özellikle son yıllarda ortaya çıkan özelleştirme ve liberalleştirme politikalarının tarım sektörünü dışa bağımlı, ithalatçı ve gelişmiş ülkelerin pazarı durumuna getirmesi kaçınılmazdır.

Anahtar Kelimeler: Tarım, Kalkınma, Politika, Gıda Güvenliği

Agricultural Growth and Development Issue: Sectoral Policies and Combating Unemployment

Abstract

Since the industrial revolution the most important research topics are focused on production increase and costs reduction. The arguments which were proposed by international trade and development theories could not provide reconstruction of the developing countries.

While developing countries were trying to combat their own inadequacy, they waited the way out from miraculous ways such as the comparatively cheap labor, raw material exports, intermediate goods and assembly industry.

¹ Öğr. Gör., Beykent Üniversitesi, ademuzun@beykent.edu.tr

² Öğr. Gör., Beykent Üniversitesi, aguney@beykent.edu.tr

³ Öğr. Gör., Beykent Üniversitesi, selmand@beykent.edu.tr

The countries which have a great potential in agricultural areas such as Turkey could not even use their potential. Because the agriculture always has been thrown into the second plan and the source of development has been looked into the industry.

Although the agricultural sector has a great potential as can not be neglected for Turkey, its contribution to GDP is really very small. However, 42% of active population still has worked into the agricultural sector.

To be neglecting of the agricultural sector which is attracted attention by its contribution to employment and its minimalist aspect against effects of the crisis is not seen as beneficial for Turkey.

The Privatization and liberalization policies of the governments especially emerged in recent years make Turkish agricultural sector dependent to outward and bring it in a situation as the market of developed countries.

Keywords: Agriculture, Development, Politics, Food Safety

1. Giriş

Sanayi devriminden bugüne araştırmaların en önemli konuları üretim artışı ve maliyetin azaltılması üzerine yoğunlaşmıştır. Uluslararası ticaret ve kalkınma teorilerinin önerdiği “üstün olduğun alanda uzmanlaş, geri kalanları dışarıdan ithal et, böylece daha yüksek kazanç sağla” argümanları gelişmekte olan ülkelerin kalkınmalarını ve gelişmelerini bir türlü sağlayamamıştır.

Gelişmekte olan ülkeler kendi yetersizlikleriyle mücadele etmeye çalışırken, çareyi gelir seviyesi yüksek ülkeleri örnek almakta aramışlar, karşılaştırılmalı üstün oldukları ucuz işgücü, hammadde vb. avantajlardan yararlanarak; hammadde ihracatı, ara mal ve montaj sanayi gibi kısa yoldan gelişmelerini sağlayacak mucizevi beklentilere kapılmışlardır. Bu nedenle artan sermaye ihtiyacına ne yabancı sermaye, ne de dış borçlar çözüm olabilmıştır.

Türkiye gibi tarımsal alanda büyük potansiyele sahip ülkeler bu potansiyelini dahi kullanamamıştır. Çünkü tarım hep ikinci plana atılarak, gelişmenin kaynağı sanayide aranmıştır.

Türkiye için tarım sektörü ihmal edilemeyecek kadar büyük bir potansiyele sahip olmasına karşın, gayrisafi milli hasılaya katkısı gerçekten çok küçüktür. Buna karşın aktif nüfusun önemli bir bölümü hâlen tarım sektöründe çalışmaktadır.

Tarım sektöründeki üretkenliğin düşük olmasının nedenlerinden bazıları; nitelsiz işgücü, sermaye ve teknoloji yetersizliğı, verimsiz üretim tekniklerini kullanan çok sayıda küçük işletmenin varlığıdır.

Hızla daralan tarım sektöründen boşalan vasıfsız işgücü ve şehirlerdeki gençlere de yeterli niteliğın kazandırılmaması sonucunda işsizlik hızla artmaktadır. Niteliğini geliştirebilen az sayıdaki insan da daha iyi gelir sağlamak uğruna gelişmiş ülkelere göç etme yolunu tercih etmektedir.

Tarım sektörünü iyileştirmek, programlamak, teşvik etmek üzere devletin öncü rol üstlenmesi ve bu alanda çok ciddi programların yapılması gerekmektedir.

Tarım sektörünü liberal politikalarla dışa açmaya ve dünyaya entegre etmeye yönelik çalışmalar ise Türkiye’yi tarımda ithalatçı konumuna getirerek, gelişmiş ülkelerin açık pazarı haline dönüştürmektedir.

Bu sebeple Tarım Stratejisi (2006-2010) ve Ulusal Kırsal Kalkınma Stratejisinin (2007-2013) uygulanabilirliğinin ve sonuçlarının yakından takip edilmesi ve gerekli düzeltmelerin zamanında yapılması gereklidir.

2. Tarımsal Gelişme ve Kalkınma Sorunu

Gelişmenin başlangıç aşamasındaki bir ekonomi gelişmeyi harekete geçirebilmek için tarımda verimliliği artırmak zorundadır. Çünkü tarımın iktisadi artışı büyümedikçe tarım dışı faaliyetleri geliştirmek olanaksızdır. Tarımın iktisadi artışı, tarımda üretilen eksi tarımda tüketilen gıda maddesi fazlasıdır. Kalkınma için bu fazlanın tarım dışı sektörlere aktarılabilmesi de önemlidir.

Tarımın iktisadi gelişmeye üç farklı şekilde olumlu katkıları olabilir: Ürün katkısı, piyasa katkısı ve üretim faktörü katkısı. Kendi geçimlik tüketiminin azalması ve üretimin piyasaya yönelmesiyle, diğer üretim kesimlerinden satın aldığı girdilerin üretim değerine oranının yükselmesiyle, ihraç edilen ürünlerin artarak döviz gelirinin ve ithal imkanlarının artmasıyla üretim katkısı yapabilir. Üreticinin tüketim malları satın almasıyla bir piyasa veya pazar katkısı yapabilir. Tarım dışı kesimlerin gelişmesi için gerekli kapital ve işgücünü bunlara sağlayarak bir üretim faktörü katkısı yapabilir(Kazgan, 2003:209).

Ancak bu katkıların beklenebilmesi için durgun köy ekonomisinin yapısını değiştirecek bir etki olmaksızın tarım, bu olumlu katkıları yaparak gelişmeyi harekete geçiremez. Uzun dönem tarım ticaret hadleri genel fiyat seviyesini, gelişme hızı ve gelir bölüşümünü etkilemek açısından önemlidir(Kazgan, 2003:300).

Tarımın gelişmeye katkı yapabilmesi, öncelikle kendisinin verim ve üretim artışı sağlayabilmesine, bu da özellikle daha çok sermaye kullanımına bağlıdır. Gizli işsizliğin yoğun olduğu tarım kesiminde toprak tasarruf edici olmalıdır. Teknolojik değişme hem hektar verimini, hem de emek verimini yükseltir(Kazgan, 2003:315). Bu yüzden tarımda verimlilik artışı için, teknolojik yenilikleri takip etmek ve geliştirerek yeni teknikleri kullanmak zorunludur.

1980'lerin başlarından itibaren uygulanmakta olan ve modern biyoteknolojiler olarak sınıflandırılan genetik mühendisliği teknikleriyle, belirli özellikteki genlerin bitki genomuna aktarılması sonucu elde edilen bitki materyalleri ile istenilen niteliklerde transgenik ürünler elde edilmektedir. Bu niteliklerin başında zararlı ot ilaçları, haşere ve hastalıklara dayanıklılık özellikleri ile uzun raf ömrü, doğal renk değişimleri, farklı besin içerikleri gibi kalite özellikleri gelmektedir(Gözen, 2001:59).

Bu çerçevede yapılmış teknolojik değişme, ister tarımda, ister diğer herhangi bir alanda olsun öncelikle bunu yaratan sanayileşmiş ülkelerde uygulamaya girmekte, en büyük etkisini burada yaratmaktadır. 1960'lı yıllardan itibaren uygulamaya giren Yeşil Devrim olarak adlandırılan bu gelişmeler ilk önce sanayileşmiş ülkelerde etkisini hissettirmiştir.

Kısmen nüfus artış hızındaki farklar dolayısıyla, sanayileşmiş Batı ülkeleri kendi kendine yeterli oranlarını artırmış, dünya tarım ürünleri ticaretindeki paylarını % 69'a yükseltebilmiştir. Azgelişmiş ülkelerde ise, yeterli oranlarının giderek düştüğü gözlemlenmektedir.

Kazgan'ın 1988 yılında biyoteknolojinin etkisi üzerine çeşitli öngörülerinde; tarım ürünlerinin dünya ticaretinde sanayileşmiş ülkeler artan oranda ihracatçı, azgelişmiş ülkeler ise, ithalatçı konumunda olacağını, sanayileşmiş ülkelerin gıda maddelerinde kendi kendine yeterliliğini % 100'e çıkarmaktan öte tarım ürünü fazlalarını büyüteceğini belirtmiştir. Bu gelişmeler ise zaten sanayileri yeterince gelişmemiş olan ve önemli ihraç kalemleri tarımsal ürünler olan ülkeleri daha da zor durumda bırakacaktır.

3. Tarımın Türkiye Ekonomisi Açısından Yeri ve Önemi

Tarım sektörünü diğer sektörlerden ayıran en önemli nokta, insanın en temel ihtiyacı olan gıda ile ilgili olmasıdır. Sanayileşmiş ve sanayileşmekte olan birçok ülke kendi durumuna uygun stratejik belirli sektörleri korumaya alıp geliştirmeye, bu konuda kendine yeterli olmaya ve kalkınmaya çalışırken, diğer yandan gıda sektöründe de kendi kendine yeterli hale gelmenin, hatta dünyada etkin olmanın yollarını araştırmaktadır.

Özellikle gelişmiş ülkeler gıda güvencelerini garanti altına almak için tarım sektörünü öncelikli sektörler arasına alarak bu sektörü desteklemiş ve hiç bir zaman kendi insanların beslenmesini başka ülkelerin inisiyatifine bırakmamışlardır.

Tarım sektörü; ülke nüfusunun beslenmesini sağlaması, milli gelire ve istihdama katkı sağlaması, sanayi sektörünün hammadde ihtiyacını karşılaması, sanayiye sermaye aktarması, ihracata doğrudan ve dolaylı katkıda bulunması, ödemeler bilançosu üzerindeki olumlu etkileri gibi nedenlerle vazgeçilemez ve stratejik bir sektördür.

Türkiye'de 174,5 milyon dekar ekili dikili alan, 192,4 milyon dekar orman arazisi, 123,8 milyon dekar çayır ve mera alanı bulunmaktadır. Bu alanların 145,2 milyon dekarı ekili (Tarla), 23,4 milyon dekarı dikili (Meyveli ağaç) ve 5,9 milyon dekarı ise sebze-çiçek bahçesidir. Ekili – dikili alanların ürünlere göre dağılımına bakıldığında, tahıllar % 74, endüstri bitkileri % 11, baklagiller % 8, sebzeler % 5 ve yumruklular % 2'lik bir orana sahiptir(TKB, 2010).

Türkiye'de 1984 yılında GSMH'da tarımın payı %17,7 iken, 2000 yılında %12,2'ye 2008 yılında %9,2'ye gerilemiştir (TÜİK, 2010). AB'de ise 1962 yılında GSMH'da tarımın payı %11'den, 2001 yılında %1,9'a düşmüştür(TOBB, 2003:126). 2000 yılı sonrasında GSYİH içinde tarım sektörünün payının giderek daha da gerilediği gözlenmektedir(Tablo 1).

Bu oranın Türkiye’de yüksek olması, tarımın günümüzde de önemini koruduğunu, AB’de azalması ise, tarımın giderek önemsiz hale geldiğini göstermektedir.

Tablo 1: Tarım Sektörünün GSYİH İçindeki Payı

Sektörler	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009*
GSYİH (Cari alıcı fiyatlarıyla, milyar TL)										
Genel	166,7	240,2	350,5	454,8	559	648,9	758,4	843,2	950,1	700,9
Tarım	16,8	21,2	36,1	45,1	53	60,7	62,7	64,3	73,7	85,5
Tarımın payı (%)	10,1	8,8	10,3	9,9	9,5	9,4	8,3	7,6	7,8	12,1
GSYİH (1998 sabit fiyatlarıyla, milyar TL)										
Genel	72,4	68,3	72,5	76,3	83,5	90,5	96,7	101,3	102,3	99,7
Tarım	8,8	8,1	8,9	8,7	8,9	9,6	9,7	9,0	9,4	9,6
Tarımın payı (%)	12,2	11,9	12,2	11,4	10,7	10,6	10,0	8,9	9,2	9,6
Büyüme Hızı (1998 Sabit fiyatlarına göre, %)										
Genel	6,8	-5,7	6,2	5,3	9,4	8,4	6,9	4,7	1,1	-2,6
Tarım	7,1	-7,9	8,8	-2,0	2,8	7,2	1,4	-6,7	4,1	3,2**

Kaynak: DPT, TÜİK, 2010

* Bazı veriler tahmini hesaplanmıştır.

** İlk üç çeyrek

Son 10 yıllık süreçte tarım sektöründe sürekli bir dalgalanmanın olduğu ve 2001, 2003 ve 2007 yıllarında sırasıyla %-7,9, %-2,0, %-6,7 oranında küçülme yaşandığı gözlemlenmektedir. Bu daralmaların ekonomik kriz, 2007 kuraklığı ve özellikle önemli ihracat pazarlarımızdan biri olan Irak’ta yaşanan savaştan kaynaklandığı tahmin edilmektedir. Ülkemizde 1940’lardan bu yana tarımı dışlayan sanayileşme politikalarına ağırlık verilmektedir. Bu durum kırsal kesimin işgücü fazlasının kente doğru göçünün önemli bir nedeni olmaktadır(Talas, 1997:176). İşgücünün kırdan kente göç etmesi ise kent işsizliğini arttırmaktadır.

Türkiye’de 2000 yılında %6,5 olan işsizlik oranı 2009’da %14’e yükselmiştir. 2009 yılında tarım dışı işsizlik ise %17,4 olarak gerçekleşmiştir(TÜİK,2010).

Türkiye’de tarım sektörüne 2008 yılı itibariyle 122 adet yatırım teşvik belgesi karşılığında 410 milyon TL sabit yatırım yapılmıştır. Bu yatırımların %58’i bitkisel üretime, %38’i hayvansal üretime, %4’ü su ürünleri üretimine yönelik olmuştur. Bu yatırımlarla yaklaşık 3 bin kişiden fazla kişiye iş imkanı sağlanmıştır(HM, 2009).

Tarıma dayalı sanayi dallarına yapılan yatırıma bakıldığında, 605 belge karşılığında yaklaşık 1,5 milyar TL yatırımla gıda-içecek sanayi ilk sırada yer almaktadır. Bu alanda yaklaşık 13

bine yakın kişiye iş imkanı sağlanmıştır. Rakamlar yatırımların tarım sektöründen çok gıda sanayine yöneldiğini göstermektedir(HM, 2009).

Tarımın başta sulama ve tarla içi geliştirme hizmetleri olmak üzere, altyapı sorunlarının mutlaka çözümlenmesi gerekir. Ancak 1998-2002 döneminde yılda ortalama 65 bin hektar alan sulamaya açılırken; 2003-2008 döneminde bu miktar 50 bin hektara düşmüştür. Halen sulanan alanlar 5 milyon hektar dolayındadır. 9 milyon hektarlık hedef için, bu yatırım hızıyla gidildiğinde, 80 yıllık bir zaman dilimine gerek duyulmaktadır.

Tarım sektörüne yapılan uluslararası yabancı sermaye yatırımları 2007 yılı itibariyle toplam yaklaşık 19 milyar Dolar iken, 2008'de %26 azalarak 14 milyar Dolar'a düşmüştür. Bu azalmada ekonomik krizin etkisi büyük olmuştur. Uluslararası yabancı sermayenin birincil tarım ürünlerinden çok tarıma dayalı sanayilere yatırım yaptığı ve yatırımların çoğunlukla gıda, içecek ve tekstil sanayinde yoğunlaştığı görülmektedir(HM, 2009).

2008 ve 2009'da küçülen ekonomiye karşın tarım sektöründeki büyüme oranı ve tarım dışı işsizliğin daha yüksek oluşu, krizleri atlatmak için tarım sektörünün bir süspansiyon görevi yaptığını ve olumsuz etkilerini azalttığını göstermektedir. Bu durumda tarım sektörü istihdamının azalışı ile birlikte işsizlik ve krizlerle mücadele konusunda daha büyük sorunlarla karşılaşılması kaçınılmaz olacaktır. Ayrıca hayvancılık sektörüne yapılan yatırımların azlığı bu sektörde kısa sürede talep ve fiyatla ilgili sıkıntıların çıkabileceğini göstermektedir.

4. Türkiye'de Tarımsal Üretimdeki Gelişmeler

2000 yılından beri tarım sektöründe uygulanan IMF-Dünya Bankası destekli liberal politikalar (Güler, 2002), sektördeki istikrarsızlıkları sürekli hale getirmiştir. 2000-2009 yıllarını kapsayan dönemde tarımın büyüme hızı Türkiye ekonomisinin büyüme hızının altında kalmış, hatta ekonominin genel olarak büyüdüğü 2003 ve 2007 yıllarında bile tarımda önemli küçülmeler yaşanmıştır(Tablo 1).

2007 yılı tarım sektörü için -%7'lik bir üretim azalması ile en kötü yıl olmuştur. Bu yüksek oranlı küçülmenin ardından tarım 2008'de %4,1 ve 2009'un ilk üççeyreğinde de ortalama %3,2 oranında büyümüştür(Tablo 1). Ancak 2008 ve 2009 yıllarındaki büyümeler tarımı 2006 yılı seviyesine getirmeye yetmemiştir. Bitkisel üretimde mısır ve çeltiğin dışında üretimin artmadığı görülmektedir.

TÜİK'in bitkisel üretime ilişkin Aralık 2009 tahminine göre, hububatta üretim miktarlarının bir önceki yıla göre %14,6 artış; meyvelerde %1,5 artış; sebzelerde ise %1,9 oranında azalış olması beklenmektedir.

2002 yılında 19,5 milyon ton olan buğday üretimi 2008 yılında 17,8 milyon tona kadar gerilemiştir. Üretimin 2009 yılında 20,6 milyon ton olacağı tahmin edilmekte ise de, son 20 yılda 18 milyon nüfus artışı olmasına karşın buğday üretiminin yerinde saydığı söylenebilir.

2002 yılında 8,3 milyon ton olan arpa üretimi 2008 yılında 5,9 milyon tona kadar düşmüştür. 2009 yılında ise 7,3 milyon tona çıkacağı tahmini yapılmaktadır. Arpada üretim 20 yıl öncesindeki seviyesinin (7,5 milyon ton) bile gerisinde bulunmaktadır.

Mısır 2002 yılından sonra üretimi artan çok az tarım ürününden biri olmuştur. 2002 yılında 2,1 milyon ton olan üretim 2008'de 4,3 milyon tona çıkmış, 2009 yılında da 4,3 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir.

Üretiminde anlamlı bir artış olan bir başka ürün de çeltiktir. Son 5 yılda çeltik üretimindeki artış %50'nin üzerindedir.

Tablo 2: Temel Ürünler İtibariyle Bitkisel Üretim (bin ton, 2004-2009)

	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Hububat						
Buğday	21.000	21.500	20.010	17.234	17.782	20.600
Arpa	9.000	9.500	9.551	7.306	5.923	7.300
Mısır	3.000	4.200	3.811	3.535	4.274	4.250
Çeltik	490	600	696	648	753	750
Baklagiller						
Kuru Fasulye	250	210	196	154	155	165
Nohut	620	600	552	505	518	580
Mercimek (Kırmızı)	480	520	580	508	106	347
Mercimek (Yeşil)	60	50	42	27	25	28
Sanayi Bitkileri						
Şeker Pancarı	13.517	15.181	14.452	12.415	15.488	16.300
Pamuk	936	863	977	867	673	638
Tütün	134	135	98	75	93	85
Yağlı Tohumlar						
Pamuk Tohumu	1.510	1.378	1.568	1.399	1.119	1.159
Ayçiçeği	900	975	1.118	854	992	1.057
Yumurta Bitkileri						
Patates	4.800	4.090	4.397	4.228	4.197	4.300
Soğan (Kuru)	2.040	2.070	1.765	1.859	2.007	1.845
Meyvesi Yenen Sebzeler						
Karpuz-Kavun	5.575	5.795	5.571	5.458	5.752	5.417
Domates	9.440	10.050	9.855	9.945	10.985	10.785
Meyveler						
Üzüm-İncir	3.775	4.135	4.290	3.823	4.124	4.243
Turunçgiller	2.708	2.913	3.220	2.989	3.027	3.254
Fındık	350	530	661	530	801	500
Elma	2.100	2.570	2.002	2.458	2.504	2.733
Zeytin	1.600	1.200	1.767	1.076	1.464	1.271
Çay	1.105	1.192	1.121	1.145	1.100	1100

Kaynak: TÜİK, 2010, TEAE, 2008

Mercimek, nohut, kuru fasulye gibi halkın beslenmede yoğun olarak kullandığı ve protein kaynağı olan kuru baklagiller üretiminde, uygulanan politikalar sonucunda büyük bir düşüş

yaşanmıştır. 2002'de 1,5 milyon ton olan kuru baklagiller üretimi 2008 yılında 855 bin tona kadar gerilemiş, 2009 yılında ise 1,2 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir.

20 yıl önce 800 bin tonun üzerinde olan kırmızı mercimek üretimi, 2009 yılında 350; 200 bin tonun üzerinde olan yeşil mercimek üretimi ise yalnızca 30 bin ton olarak gerçekleşmiştir.

20 yıl önce 800 bin ton dolayında gerçekleşen nohut üretimi 500-600 bin ton dolayında sabitlenmiş gözükmektedir.

Şekerpancarı üretiminde son 7 yıllık dönemde önemli azalmalar yaşanmıştır. 2002 yılında 16,5 bin ton olan üretim, 2008 yılında 15,5 milyon ton, 2009 yılında ise 16,3 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir.

Sigara üretiminin yabancı tekellerin eline geçmesine paralel olarak tütün üretimi, 20 yıl önce 250 bin tonun üzerinde gerçekleşirken, 2009'da 85 bin tona düşmüştür.

10 yıl önce 900 bin ton dolayında olan lif pamuk üretimi son 2 yıldır 650 bin tonun altına düşmüştür.

2009 yılında ayçiçeği üretimi (1 milyon ton) 20 yıl öncesindeki seviyesine (1.2 milyon ton) ancak ulaşabilmiştir.

Patates ve kuru soğan üretimi son 10 yıldır yerinde saymaktadır. 2004'e göre bir miktar üretimin düştüğü gözlenmektedir.

Domates üretiminde son 10 yılda gözlenmekte olan anlamlı artış yavaş da olsa sürekli olduğu görülmektedir.

Turunçgiller ile yumuşak ve taş çekirdekli meyvelerin üretimindeki artış da devam etmektedir.

2009 yılında 240 bin ton olarak gerçekleşen incir üretimi, 20 yıl öncesinin (1988'de 350 bin ton) oldukça gerisindedir. Buna karşılık üzüm üretiminde yavaş da olsa artış gözlenmektedir.

2002 sonrası uygulanan destekleme politikalarındaki istikrarsızlıklar fındık üretiminin de dalgalı bir seyir izlemesine yol açmıştır. 2002'de 600 bin ton iken, 2004'te 350 bin tona kadar gerileyen fındık üretimi, 2008 yılında ise 801 bin tona kadar çıkmıştır. Fındık üretiminin 2009 yılında 500 bin tonda kalacağı tahmin edilmektedir.

Zeytin üretimi 10 yıl öncesindeki seviyesinin 500 bin ton altındadır.

2002'den sonra üretiminde az da olsa artış yaşanan ürünlerden biri de çay olmuştur. 2002'de 792 bin ton olan üretim 2008'de 1,1 milyon ton olarak gerçekleşmiştir. 2009'da da 1,1 milyon ton olacağı tahmin edilmektedir. Özellikle Türk tarımı için stratejik olabilecek ve önemli katma değer sağlayan birçok ürünün üretiminin düştüğü gözlenmektedir.

5. Tarımsal Üretimin Ürün Bazında Değerlendirilmesi (Tablo 2)

Buğday:

Türkiye'nin yıllık buğday üretim ortalaması 20, tüketimi ise yaklaşık 18 milyon ton dolayındadır. Yaşanan kuraklık nedeniyle buğday rekoltesi 2007'de 17,2; 2008'de ise 17,8 milyon tona gerilemiştir. 1938'den beri savaş ve kriz dönemlerinde bile buğday için her yıl alım fiyatı açıklayan TMO'nin ilk kez 2008 yılı için fiyat açıklamaması, bunun yerine 500 ton/TL emanet alım fiyatı belirlemesi de bu azalmada etkili olmuştur(TMO, 2010).

2010 yılından itibaren geçilecek olan "Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli"nde buğday 30 havzanın tümünde teşvik kapsamına alınmasına karşın desteğin 989 milyon liradan 934 milyon liraya gerileyecek olması uygulamanın sonuçlarını olumsuz etkileyecektir. Nüfus artış hızı ve küresel ısınmanın etkisiyle stratejik bir ürün olduğu kabul edilen buğdayda ihtiyacın sınırında gezen üretim düzeyinin, gelecek yıllarda risk doğurması ve ihtiyacın ithalata bağımlılığının artması kaçınılmaz olacaktır.

Pamuk:

Türkiye'de tekstil ve hazır giyim sektörünün gelişmesiyle birlikte pamuk tüketimi artmakta; tüketim Çin, Hindistan ve Pakistan'dan sonra 4. sırada yer almaktadır. 1990'ların başında 500 bin ton olan lif pamuk tüketimi 3 kat artarak 1,5 milyon tona ulaşmıştır. Ancak üretimi artırmak yerine üretimden kaçışı, ithalatı destekleyici politikalar nedeniyle pamuk ekim alanları 10 yıl önce 750 bin hektar iken günümüzde 500 bin hektarın altına düşmüştür. Yaklaşık 900 bin ton olan üretim de 650 bin tona gerilemiş, buna karşılık ithalatı ise 1 milyon tona ulaşmıştır. Böylelikle pamuk için verilen teşvikler yerli üreticiye değil, ithalat yapılan ülkelerin üreticilerine gitmektedir.

Şeker Pancarı:

Şeker pancarı üretiminin sürekli artış eğiliminde olduğu görülmektedir. Ancak 2008 yılında 3,2 milyar TL kar eden Türkiye Şeker Fabrikaları AŞ'ye ait 25 adet şeker fabrikasının özelleştirilmesi halinde, en az 18-20 fabrika kapanacak ve yalnızca karlı 4-5 fabrika ayakta kalabilecektir. Böylelikle kurulu yatırım değeri yaklaşık 3 milyar dolar dolayında olan fabrikalar yok edilmiş, ülke yaklaşık 2 milyar dolarlık katma değerden yoksun bırakılmış olacaktır. Ayrıca binlerce pancar ekicisi ve şeker işçisi sektörden dışlanmış olacak, fabrikaları alan şirketler bir süre sonra bunları yabancılara devredecek ve fabrikaların çoğu kapanacak ve bunların yerini GDO'lu mısırlardan şeker üretenler alacaktır. Türkiye sonuçta AB, ABD gibi büyük şeker üreticisi ülkelerle uluslararası şeker ticareti yapan şirketlerin pazarı haline gelecektir.

Tütün ve Tekel:

TEKEL'in alkol ve sigara birimlerinin satılmasından sonra, TTA (Tütün, Tuz ve Alkol İşletmeleri) adıyla iki yıldır Özelleştirme İdaresi'ne (ÖİB) bağlı olarak faaliyet gösteren kurum için de artık kapanış süreci başlamıştır. TEKEL, 2009 yılında son kez 108 bin ekiciden 20 bin ton yaprak tütün satın alarak piyasadan çekildi. TEKEL'in yaprak tütün piyasalarından çekilmesiyle birlikte destekleme alımlarının kaldırılmasıyla çokuluslu sigara tekellerinin insafına terk edilen 200 bin tütün ekicisinden sonra yaklaşık olarak 100 bin tütün ekicisi de kaderiyle baş başa kalmış durumdadır.

Fındık:

Dünya fındık üretiminin % 75'ini, ticaretinin ise % 85'ini gerçekleştirmesine karşın Türkiye fındık üretiminde etkin değildir. Türkiye'de 642 bin hektar alanda, 322 bin üretici fındık üretimi yapmakta, yaklaşık 2 milyon kişi geçimini fındıktan sağlamaktadır. Yıllık üretim ekolojik koşullara bağlı olarak 500-800 bin ton arasında değişmektedir. Yıllık iç tüketim ortalama 110 bin ton olup, ürünün büyük bir kısmı ihraç edilmektedir(TÜİK, 2010).

Son yıllarda bir kriz başlığı olarak öne çıkan fındık konusunda açıklanan yeni strateji ile, Toprak Mahsulleri Ofisi (TMO) artık fındık almayacak, çiftçi kayıt sisteminde %6 eğimin üstünde ve 750 rakımın altında 406 bin hektar alanda fındık tarımı yapan fındık üreticileri 2010 yılının Ocak ayından başlamak üzere dekar başına 150 TL destek alacak, diğerleri ise bahçelerini sökmeleri karşılığında dekar başına 600 TL 3 yıl destek alacaklardır.

Yeni strateji ile piyasada kamu adına fındık alımı yapacak bir kuruluşun kalmadığı için tüccar ve ihracatçılar piyasada tek belirleyici haline geldiler. Az sayıdaki tüccar ve ihracatçının egemen olduğu fındık piyasasında fiyat onların istediği biçimde oluşmaktadır.

Çay:

Rize Ticaret Odası tarafından hazırlanan ve halen TBMM gündeminde bulunan Çay Kanun Tasarısı ile getirilen en önemli değişiklik, çay üreticisinin sözleşmelerle şirketlere bağımlı hale getirilmesi; ikinci değişiklik ise Çay İhtisas Borsası'nın kurulmasıdır.

Bu durum neo liberal politikaların uygulanması ve ÇAYKUR'un da özelleştirilerek, kaynakların çokuluslu çay şirketlerine aktarılması, çay üreticilerinin ise ya kendi bahçelerinde ırgat ya da göç yollarına başvurmaları sonucunu doğuracaktır.

Hayvansal Üretim:

TÜİK verilerine göre son 10 yılda kesilen sığır sayısı % 21, manda sayısı % 29, koyun sayısı % 43, keçi sayısı % 73; toplam kesilen hayvan sayısı ise % 29 oranında azalmıştır. Aynı şekilde et üretimi de sığır hariç bütün türlerde ciddi oranda gerilemiştir.

6. Küresel kriz ve Türkiye’de Tarımsal Üretim

Son küresel krizde kapitalizm 1929 krizinden beri yaşadığı en şiddetli ve derin krizle yüz yüze gelmiştir. Başta ABD olmak üzere gelişmiş ülkeler sisteme olan güvenin yeniden sağlanması için çok sayıda önlem aldılar ve trilyonlarca dolarlık kurtarma paketleri açıkladılar.

Türkiye’de de küresel mali krizin etkilerini azaltmak için bazı ekonomik paketler açıklandı. Ancak stratejik öneminin artmasına ve üreticilerden KDV indirimi, kredi erteleme, borçların yeniden yapılandırılması, girdi fiyatlarında indirim gibi taleplerin gelmesine karşın tarıma yönelik önemli bir önlem çıkmamıştır.

Bunun yanı sıra, 2007’de yaşanan küresel ısınmanın yol açtığı kuraklık da tarımsal çöküşün en hızlı olduğu yıl olmasına sebep olmuştur. 2007’deki kuraklık sonucunda birçok üründen rekolte düşmüş, yükselen fiyatlar tüketicileri de zor durumda bırakmıştır.

Gıda krizinin etkileri sürerken, 2007’nin sonlarına doğru ABD’de başlayan mali kriz, 2008’in son çeyreğinden itibaren az gelişmiş ülkeleri de etkilemeye başlamış ve doğal olarak tarımı da derinden etkilemiştir.

Türkiye, kimyasal gübre üretiminde kullanılan doğalgaz, fosfat kayası, potasyum tuzları gibi ana girdilerin hammadde kaynaklarına sahip değildir. Bu girdilerin yaklaşık % 95’i dış pazarlardan sağlanmakta, dışa bağımlılık nedeniyle uluslararası pazar koşulları, fiyatlar ve döviz kurları tarım sektörü için önemli maliyet unsurları oluşturmaktadır.

2008 yılının ilk dokuz ayında gübre üretimi 2.3 milyon ton iken 2009 yılının aynı döneminde bu miktar krizin de etkisiyle %12 azalarak 2 milyon ton olarak gerçekleşmiş, buna karşılık tüketim 3.3 milyon ton iken %19 artarak 3.9 milyon tona çıkmıştır. 2009’da gübre kullanımının yarısından fazlası ithalat yoluyla karşılanmıştır.

2008 yılının Ocak-Kasım döneminde traktör üretimi 23.971 adet iken, 2009 yılının aynı döneminde üretim %45 oranında gerileyerek 13.238 adet olmuş, talep de aynı oranda daralmıştır. Krizle birlikte satın alma gücü zayıflayan çiftçinin girdi yanında mekanizasyon talebi de düşmüştür. Ayrıca dünyanın en pahalı mazotunu tüketen çiftçinin maliyeti aşırı yükselmiştir.

2002 yılından sonra başta buğday olmak üzere birçok tarımsal ürünün fiyatı aynı dönemde %98,3 olarak gerçekleşen tüketici fiyatlarındaki artışın gerisinde kalmıştır. Yem fiyatlarının sürekli yükselmesi, buna karşılık çiğ süt fiyatlarının düşmesi nedeniyle zor günler yaşayan süt üreticileri bu olumsuzluklara süt tozu ithalatının da eklenmesiyle iflasın eşiğine gelmişlerdir.

Küresel mali krizin Türkiye’deki tarım sektörüne etkilerini şu şekilde özetleyebiliriz:

- Diğer sektörlerden farklı yapısıyla tarım, yapısı itibariyle krizden görece olarak daha az etkilenmiş, dolayısıyla büyüme hızındaki düşüş daha yavaş olmuştur.
- Başta traktör ve kimyasal gübre olmak üzere tarım girdilerinin üretimi düşmüştür.
- Tarım ürünleri fiyatlarındaki düşüş ve girdi maliyetlerindeki artış nedeniyle çiftçilerin gelir kayıpları artmıştır.
- Üretici gelirlerindeki kayıplara paralel olarak kredi kullanımını artmıştır.
- Tarımsal istihdamdaki düşüş hızı yavaşlamış; krizden dolayı sanayi ve hizmetler sektöründe işsiz kalanlar kıra dönmeye başlamışlardır.
- Durgunluk nedeniyle başta Avrupa pazarları olmak üzere ihraç ürünlerine talep azalmıştır.
- Krizle birlikte satın alma gücü zayıflayan tüketici daha ucuz yerli ürünlere yönelmiş; dolayısıyla ithalat da azalmıştır.

Türkiye'de son 50 yıldır tarıma Dünya Bankası politikaları damgasını vurmuştur. Dünya Bankası ile 1950'lerden beri yapılan anlaşmaların %20'si tarım sektörüyle ilgilidir. Dünya Bankası ile son imzalanan Tarımsal Reform Uygulama Projesi (ARIP) 2000 yılından beri uygulanmaktadır(Güler, 2002). Özellikle geçen beş yılda tarım sektöründe uygulanan liberal politikalar sonucunda varılan nokta, tam anlamıyla tarımın çökertilmesine doğru gitmektedir. TBMM'de kabul edilen ve genetiği değiştirilmiş tohumculuğun (GDO) önünü açan "Tohumculuk Yasasına" göre devlet tohumculuktan vazgeçmiştir. Piyasa başta İsrail'li firmalar Sygenta, Pioneer, Monsanto gibi çok uluslu firmaların eline geçmiştir. Kısırlaştırma etkisi nedeniyle AB ülkelerine girişi yasak olan genetiği değiştirilmiş tohumlar (GDO) ile Türk tarımının giderek ithalata bağımlılığı artmaktadır.

2008 yılının Ocak-Kasım döneminde 2007'nin aynı dönemine göre ihracat % 5,6 artarak 3.5 milyar Dolar, ithalat ise % 41,7 artarak 6 milyar Dolar olmuştur. Tarımsal dış ticaret açığı 2008 yılının Ocak-Kasım döneminde 2007 yılının aynı dönemine göre % 179 oranında artarak 2.5 milyar Dolar ile Cumhuriyet döneminin en yüksek değerine ulaşmıştır(TÜİK, 2010).

2009 yılında yaşanan küresel kriz ithal ürün gruplarında ağır hasara yol açarak, ithal kapsamındaki tüm ürün gruplarında ciddi daralmalar meydana gelmiş, tüketici daha ucuz yerli ürünlere yönelmiştir. Bu nedenle de 2009'un Ocak-Kasım döneminde tarım ürünleri ithalatı 2008'in aynı dönemine göre %33 gerileyerek 6 milyar dolardan 4 milyar dolara düşmüştür. 2009 yılında dış ticaret açığı ise yalnızca 250 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir(TÜİK,2010).

7. Türkiye’de Uygulanan Tarım Politikaları

Tarım politikaları, geniş bir etki alanına sahip olması nedeniyle, ülkelerin; ekonomik, sosyal ve siyasal politikalarının en önemli parçasını oluşturmaktadır.

Pek çok ülkede olduğu gibi ülkemizde de genel olarak tarım politikasının amacı,

- Artan nüfusun beslenme ihtiyacının karşılanması,
- Üretim düzeyi ve verimin artırılması,
- Üretimde doğal etkenlerin etkisinin azaltılması,
- Tarımsal ürünlerde kendine yeterlilik seviyesinin yükseltilmesi,
- Tarımsal gelirlerin artırılarak süreklilik kazandırılması,
- Tarım ürünleri ihracatının artırılması ve,
- Kırsal kesimin kalkınmasıdır.

Tarım politikalarında 1980 öncesi dönemde çoğunlukla kullanılan araçlar; taban fiyat ve destekleme alımları ile birlikte girdi sübvansiyonları ve ucuz kredi desteklemeleri olmuştur (Isıklı ve Abay, 1992:216). Planlı kalkınma döneminin başlamasıyla birlikte 1963 yılında, tarım politikaları kalkınma planları çerçevesinde ele alınmaya başlanmış, tarım sektörüne yönelik amaç ve stratejiler kalkınma planları ve yıllık programlarla belirlenmeye çalışılmıştır (Özkaya ve diğ., 2001:5).

Türkiye’de tarım politikalarında ve tarım sektörüne bakış açısında esas değişim 24 Ocak 1980 Ekonomik İstikrar Programı ile başlamıştır. Türkiye ekonomisi ve tarım politikaları açısından serbest pazar ekonomisine geçiş kararları dönüm noktası olmuş tarım sektörüne yönelik uygulanan politikalarda da önemli değişiklikler yapılmıştır. Bu dönemde, Türkiye’de tarım sektörü, daha çok yapısal önlemleri içermeyen, kısa vadeli politik konjonktüre endeksli fiyat ağırlıklı destekleme politikası araçları ile yönlendirilmeye çalışılmıştır(Abay ve diğ., 2005:2). Bu genel çerçevenin tarıma yansımaları; destekleme kapsamının daraltılması, tarımsal ürün fiyatlarının baskılanması ve iç ticaret hadlerinin keskin bir şekilde tarımın aleyhine dönmesi ile kendisini göstermiştir.

1990’lı yıllarda Türkiye tarımının uluslararası anlaşmalara bağlı olarak yeniden yapılandırılması önem taşıyan bir konu olarak gündeme gelmiştir. Türkiye'nin IMF'ye sunduğu 9 Aralık 1999 tarihli Niyet Mektubunda ortaya koyduğu tarım politikaları, Dünya Ticaret Örgütü, Uruguay Nihai Senedine bağlı olarak verdiği taahhütler ve AB Katılım Ortaklığı Belgesine yanıt olma özelliği taşıyan Ulusal Programda tarım başlığında yapılmasını öngördüğü değişiklikler, tarım politikalarını yeniden biçimlendirmiştir(Tahsin, 2001:75).

Tarım sektörü ilk kez 2004 yılında stratejik bir yaklaşımla ele alınmış ve 2006-2010 Ulusal Tarım Stratejisi belgesi hazırlanmıştır (DPT, 2004). Tarım Strateji Belgesinde, tarım

politikalarının esaslarının Dünya Ticaret Örgütü (DTÖ) Tarım Anlaşması, Avrupa Birliği Ortak Tarım Politikası (OTP) ve uluslararası ticaretteki gelişmeler çerçevesinde belirleneceği belirtilmekte, gıda güvenliği ilkesi çerçevesinde artan nüfusun dengeli ve yeterli beslenmesini esas alan 'sürdürülebilir' bir tarım sektörünün amaçlandığı ifade edilmektedir.

Tarım politikalarında köklü değişimleri öngören bu sürecin ilk yansımalarından biri, Tarım Reformu Uygulama Projesi (ARIP) kapsamında doğrudan gelir desteği politikalarına geçiştir. Uruguay Sözleşmesinin tarım ürünlerine yönelik düzenlemesinde, doğrudan gelir destekleme politikaları "klasikleşmiş destekleme politikalarının" yerini alırken, tarım ürünleri piyasalarında liberalizasyonuna geçişin adımları da atılmıştır (Arı, 2007).

2000-2008 döneminde uygulanan (ARIP) "yapısal dönüştürme" programı, Doğrudan Gelir Desteği Projesi ile 7 yıl boyunca tarımda üretim-istihdam dengelerini altüst etmiş; edilgen bir köylü kesimi yaratarak terkedilmiştir. Bu program çerçevesinde tarımı destekleyen, girdi ve teknoloji sağlayan kurumlar özelleştirilmiş, tasfiye edilmiş, tarım birlikleri zayıflatılmış, işlevsizleştirilmiş ve tasfiye koşulları yaratılmıştır.

Tarımda 2010 yılından itibaren "*Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli*"ne geçilecektir. Bu modelde Türkiye iklim, topografya ve toprak verileri dikkate alınarak 30 havzaya bölünmektedir. Model ilke olarak, üretim planlamasının bir aracı olması yönünden doğru bir yaklaşımdır.

Modelin amaçları; üretim planlamasına imkân sağlamak, hangi ürünün nerede ne kadar üretilebileceğini belirlemek, çiftçinin gelirini artırmak, destekleri rasyonel, yönlendirici ve etkin bir şekilde kullanmak, arz açığı olan ürünlerde üretim artışı sağlamak olarak sıralanmaktadır.

Model ilk olarak halen prim desteği verilen 16 üründe uygulanacak, 2010 yılından itibaren arpa, aspir, ayçiçeği, buğday, çavdar, çay, çeltik, kuru fasulye, kanola, mercimek, mısır, nohut, pamuk, soya, yulaf ve yağlık zeytin üreten çiftçiler havza bazlı desteklerden yararlanacaktır.

Ancak modelde aşağıdaki konularda eksiklikler mevcuttur:

Türkiye'de yaklaşık 150 çeşit ürün yetiştirilmesine karşılık model yalnızca 16 ürünü kapsamaktadır. Model kapsamındaki 16 ürüne uzun zamandan beri destekleme primi verilmekte; desteğe karşın üretim istenilen düzeyde artmamaktadır. Sorun destek değil, girdi maliyetlerinin yüksekliğindedir.

Modelde fındık, tütün ve şekerpancarı gibi temel ürünler kapsam dışında bırakılmaktadır. Tütünde arz fazlası bulunmamaktadır. 2008 verileri ile yalnızca Ege bölgesinde 38 bin tonluk bir üretim açığı yaşanmıştır.

13 milyon tonluk üretimine karşın şekerpancarının destekleme kapsamı dışında bırakılması; ayrıca şeker fabrikalarının özelleştirilmeye başlanması, bu alandaki piyasalaştırma ve yabancılaştırmanın hızlanacağıın işaretidir.

Model hayvancılık, yem bitkileri, sebze ve meyveleri kapsamamaktadır. Oysa hayvancılıkta üretim giderek düşmekte, dışa bağımlılık artmaktadır. Sebze ve meyvelerde ise Türkiye’de çok önemli bir potansiyel bulunmaktadır.

Buğday, arpa ve mısır için verilecek desteklerde havzalar arasındaki verim farklılıkları dikkate alınmamıştır. Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli’nin Türk tarımına neler getireceğini önümüzdeki yıllar gösterecektir.

Serbest piyasa ekonomisi ile değişen dünya koşullarına uyum politikaları tarımda çoğu durumda ülke çıkarı için yapısal bir dönüşümü sağlayamamakta ve beraberinde bir takım sosyo-ekonomik sorunlar getirmekte ve tarımdan geçimini sağlayan milyonlarca nüfus zor durumda kalmaktadır. Özellikle 1990’lı yıllardan sonra yaşanan ekonomik krizler, tarımda uluslar arası politikaların ön plana çıkmasına ve uygulanan politikalar kırsal alanda önemli değişimlere yol açmıştır. Bu dönemde kente göç artmış, kırsal ve kentsel alanda işsizlik daha da artmış, topraksız veya az topraklı üreticiler kendine yeter olmaktan uzaklaşmıştır.

Genelde istikrarlı çerçevesi olmayan Türk tarım politikası uygulamaları ulusal önceliklerden çok, uluslar arası tercihlerin biçimlendirdiği bir uygulama alanı haline gelmiştir(Yalçınkaya ve diğ., 2006:107).

İktisat tarihçisi Huricihan İslamoğlu'nun Türkiye'de piyasa düzenlemelerinin, AB'nin ortak tarım politikasıyla uyumlu düzenlemelerin sonuçlarını saptamaya yönelik çalışması; küçük aile işletmelerinin tasfiye olduğunu, görece büyüklerin oranının arttığını; orta büyüklükteki işletmelerin de tasfiye ile karşı karşıya bulunduğunu ortaya koymuştur. TÜİK'in verilerine göre 2001'de 0-50 dekar arası işletmeler toplamı % 65'i oluştururken; İslamoğlu'nun çalışmasına göre yarısı tasfiye olarak % 32'ye düşmüş: buna karşılık 500 dekar üzeri topraklı işletmelerin oranı % 1 iken % 6'ya yükselmiştir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın hazırladığı "Gıda ve Yem Amaçlı Genetik Yapısı Değiştirilmiş Organizmalar ve Ürünlerinin İthalatı, İşlenmesi, İhracatı, Kontrol ve Denetimine Dair Yönetmelik" ile Türkiye'de Genetiği Değiştirilmiş Organizmalardan (GDO) elde edilen ürünlere resmen izin verilmiş, 1 Mart 2010 tarihine kadar, her türlü GDO'lu ürünün, 1998 yılından bu yana olduğu gibi, hiçbir kontrole tabi olmadan, ülkeye serbestçe girmesinin yolu açılmıştır.

Ayrıca Grain adlı biyoçeşitlilik kuruluşu Kasım 2009'da Türkiye'nin 6 anlaşmayla tarım topraklarını başka ülkelere sattığını ya da uzun vadeli olarak kiraladığını duyurmuştur.

Grain'in raporuna göre, Türkiye bu alanda Sudan, Pakistan, Filipinler, Mısır'dan sonra 5. sırada bulunmaktadır. Bu durumda sürdürülebilir tarım uluslar arası şirketlerin amacına hizmet eder gibi görünmektedir.

Türkiye tarımı ekonomik bir sektör olmaktan çok, sosyal bir sektör olma özelliği taşımaktadır. Nüfusunun yaklaşık %34'ü tarım sektöründe istihdam edilmekte, tarım GSMH'dan ancak %11-12 pay alabilmektedir. Ekonomik olarak düşük katma değerli bir sektörün ülke yönetiminde ve demokratik yapılanmadaki ağırlığı ise, ancak bu ölçüde olabilmektedir.

Örgütlenme düzeyinin düşük ve var olan örgütlerin de demokratik oluşum niteliği yerine giderek bürokratik özellikli bir yapıya dönüştüğü, yerel yönetim koşullarının yenilenmediği ve yer yer büyük toprak sahipliğinin egemen olduğu tarım sektöründe demokratik bir yapının var olduğunu söylemek oldukça güçtür. Bu sorunların çözülmesi dolayısıyla, tarımda demokratikleşmenin sağlanması ancak, örgütlenme ve her alanda yönetime katılım ile olasıdır. Yönetime katılma, karar mekanizmalarında rol alma ve yetkili olma, sorunların çözümü için dayanışma ve işbirliği anlayışlarını yaygınlaştırma konuları açısından tarımda örgütlenme demokratikleşmenin de başlıca koşuludur (Gülçubuk ve diğ., 2005).

Tarımda gelişmiş AB ülkelerinin rekabet gücünü artıran unsurların başında örgütsel yapının güçlü olması gelmektedir. AB'de güçlü tarımsal örgütlenme tarım ve gıda sektöründe rekabet gücünü artıran en önemli unsur olmuştur (TKB, 2004:521).

Türkiye'de tarım politikalarının belirlenmesinde ulusal çıkarların öncelenmesi ve rekabete dayanıklı bir tarım sektörü yaratmak için karar verme, politika ve strateji geliştirme, iş yapma süreçlerinde çok taraflı ortaklıklar kurmak kaçınılmaz olmuştur. Hükümet, kamu sektörü, iş dünyası, tüketici dernekleri, kooperatifler, üretici örgütleri, sendikalar, üniversiteler, medya gibi bir çok paydaşı, yani sektör paydaşları içinde örgütlü tüm kesimleri dahil eden karar mekanizmaları oluşturmak gerekmektedir. Demokratik politika süreci, çiftçi çıkarlarının daha etkin temsiline olanak sağlayarak, tarım politikalarının etkinliğinin artmasına ve tarımsal politikaların ülke tarımının ve çiftçi lehine değişmesine yol açabilir.

Türk tarımının ve çiftçisinin bugün içinde yaşadığı sorunlarının temelinde, çiftçilerin piyasa karşısında örgütsüzlüğünden kaynaklanan güçsüzlüğü ve bilinçsizliği yatmaktadır.

8. Türk Tarımının Temel Sorunları

Türkiye'de tarım halen genel ekonomiye ve ülke sanayine önemli katkılar yapan, nüfusun önemli bir bölümünün (%32) yaşadığı ve toprağa bağlı olduğu bir sektördür.

Türkiye tarımının birçok yapısal sorunu bulunmaktadır (Gaytancıoğlu, 2005). Bunlar;

➤ 4.5 milyon tarım işletmesi başına ortalama 55 dekar arazi düşmektedir ve bu araziler en az 5-6 parçadır. Miras hukukunun düzenlenmemesinden kaynaklanan bu sorun işletmelerin “ticari tarım” yerine “geçimlik tarım” yapmasına neden olmaktadır.

➤ Bu işletmeler geçimlik tarım yaptıklarından bir ölçüde toprağa bağlı kalıp genel ekonomiye yeterince katkı yapmamaktadırlar.

➤ Tarımsal girdi kullanımı (*tohumluk, gübre, ilaç*) ve bilgi edinimi Ziraat Mühendisine ya da Tarım teşkilatlarına danışarak değil, günü kurtarabilmek için başta komşudan, akrabadan, ya da girdileri satan kişi veya kurumlara danışılarak yapılmaktadır.

➤ Tarıma girdi sağlayan, tarımsal ürünleri üreticilerden satın alıp bir ölçüde pazar garantisi sağlayan kurum ve kuruluşlar can çekişmektedir. Bunun en önemli nedeni 1980 sonrası uygulanan yanlış politikalarıdır. Bu dönemle birlikte SEK, YEMSAN, EBK gibi tarımsal KİT’ler plansız bir şekilde özelleştirilmiştir.

➤ Özellikle 1990’ların ikinci yarısından sonra Tarım Satış Kooperatifleri Birlikleri (*Tariş, Çukobirlik, Trakyabirlik, Fiskobirlik vb*) destekleme alımlarından vazgeçildiğinden devlet desteğinden yoksun kalmış ve piyasaları düzenleme görevlerini yapma olanakları kalmamıştır.

➤ TMO, TEKEL ve ÇAYKUR gibi kuruluşlar özerk olmadıklarından popülist politikalarından ötürü verimli çalıştırılmamış ve tarımsal desteklemede görevini yapamaz duruma getirilmişlerdir. Hatta TEKEL’in birçok işletmesi özel sektöre devredilmiştir.

➤ Tarımsal ürün fiyatları ve üretim maliyetleri Dünya piyasalarında ağırlık taşıyan ülkelerle karşılaştırıldığında, yüksek kalmıştır. Bunun en önemli nedenleri Türkiye’deki tarımsal girdi fiyatlarının ve özellikle akaryakıt, tohumluk, gübre, ilaç gibi girdilerin fiyatlarının çok yüksek olması ve aynı zamanda arazilerin dağınık, parçalı ve küçük olmasından ötürü verimlilik düzeyinin düşük oluşudur.

➤ Tarımsal kooperatifçilik gelişmemiştir. Üreticiler ürettikleri ürünü tek başına pazarlamak durumunda kalmakta ve bundan dolayı da piyasayı etkileyebilecek bir güçten mahrum kalabilmektedirler.

➤ Bölgeler arası verim ve gelir farklılıkları dikkate alınmadan genelleşmiş tarım politikaları uygulanmaktadır. Örneğin Doğrudan Gelir Desteği, mazot desteği gibi dekar başına yapılan ödemeler her bölge ve her ürün için aynıdır.

➤ Tarımsal arzı kontrol altına alacak yol gösterici bir üretim planlaması yapılmamasından dolayı, birçok üründe “üretim açığı” bazı ürünlerde de gereksiz stoklar oluşmuştur.

➤ Bazı tarım ürünlerinde fazlalıklar (*fındık, çay, tütün vb*) ve diğerlerinde açıklar (*pirinç, ayçiçeği vb.*) maalesef popülist ve hatalı politikalar sonucu meydana gelmiştir.

➤ Yine siyasi tercihler sonucunda ihtiyacın çok üzerinde Ziraat Fakültesi açılmış, birçok Ziraat Mühendisi buralardan mezun olmuş ve bu mezunlara kamu kesiminde istihdam olanağı verilmemiş, özel sektörde ise yeterince iş alanı açılmamıştır.

9. İşsizlik Sorunu ve Kırsal Kalkınma

Türkiye’de iç göç yönünün tersine çevrilmesi, tarımda istihdamın artırılması, kendi kendine yeten tarım ülkesi hüviyetinin yeniden kazanılması ve uluslararası rekabet avantajının elde edilebilmesi için tarımda verimliliğin maksimum seviyeye çıkartılması gerekmektedir. Bunun için de bölgelerin üretim faktörleri açısından güçlü yönlerinin dikkate alınarak bölgesel kalkınma planlarının hazırlanması ve istikrarlı bir biçimde uygulamaya dönüştürülmesi, iç göçün azaltılmasına önemli katkılar sağlayacaktır.

Türk tarım sektöründeki avantaj ve dezavantajları şöyle sıralayabiliriz:

Avantajlarımız:

1. İklim avantajı, ürün çeşitliliği, geleneksel ihraç ürünleri (Fındık, tütün, kuru üzüm, kuru incir, kuru kayısı),
2. Tarım alanlarının genişliği, büyük tarım havzalarının varlığı,
3. Merkezi Konum,
4. Kimyevi gübre kullanımının nispi olarak düşüklüğü,
5. Dinamik ve gelişen bir gıda sektörünün oluşu.

Dezavantajlarımız:

1. Tarım nüfusunun fazlalığı, küçük işletmeler, geçimlik ve yarı geçimlik işletmelerin çokluğu, üretimde uzmanlaşmanın yetersizliği, teknoloji kullanımının yetersizliği,
2. Ürün standardizasyonunun sağlanamaması,
3. Bitki, hayvan sağlığı ve gıda güvenliğinde sorunlar,
4. Tarım politikalarındaki istikrarsızlık, 1980 sonrası gelişmeler, 1999 IMF Stand-By Anlaşması, 2000 sonrası uygulanan istikrarsız politikalar.

2000 ile 2009 yılları arasında Türkiye’deki işgücü ve işsizlik rakamları incelendiğinde, toplam işgücüne katılımda sadece %7’lik bir artış olurken (1.6 milyon kişi), kentte iş gücü yaklaşık % 36’lık bir artış göstermiştir. Kırdaki iş gücünde ise yaklaşık %34’lük bir azalma meydana gelmiştir(TÜİK, 2009).

Tablo 3: Kent-Kır İşsizlik Oranları (%), (2000-2009)

Yıllar		Toplam	Kent	Kır
2000	İşgücü(000)	23.078	12.176	10.902
	İşsiz (000)	1.497	172	425
	İşsizlik Oranı (%)	6,5	8,8	3,9
2001	İşgücü(000)	23.491	12.522	10.969
	İşsiz (000)	1.967	1.447	520
	İşsizlik Oranı (%)	8,4	11,6	4,7
2002	İşgücü(000)	23.818	12.955	10.863
	İşsiz (000)	2.464	1.844	620
	İşsizlik Oranı (%)	10,3	14,2	5,7
2003	İşgücü(000)	23.640	13.091	10.549
	İşsiz (000)	2.493	1.804	689
	İşsizlik Oranı (%)	10,5	13,8	6,5
2004	İşgücü(000)	24.289	13.714	10.576
	İşsiz (000)	2.498	1.870	628
	İşsizlik Oranı (%)	10,3	13,6	5,9
2005	İşgücü(000)	24.565	14.398	10.167
	İşsiz (000)	2.520	1.832	687
	İşsizlik Oranı (%)	10,3	12,7	6,8
2006	İşgücü(000)	24.776	14.882	9.894
	İşsiz (000)	2.446	1802	645
	İşsizlik Oranı (%)	9,9	12,1	6,5
2007	İşgücü(000)	23.523	14.292	9.230
	İşsiz (000)	2.333	1.699	634
	İşsizlik Oranı (%)	9,9	11,9	6,9
2008	İşgücü(000)	24.009	15.000	9.009
	İşsiz (000)	3.274	2.306	967
	İşsizlik Oranı (%)	13,6	15,4	10,7
2009	İşgücü(000)	24.748	16.585	8.163
	İşsiz (000)	3.471	2.476	724
	İşsizlik Oranı (%)	14,0	16,6	8,9

Kaynak: TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi Dönemsel Sonuçları.
(Çevrimiçi www.tuik.gov.tr/VeriBilgi, 10.03.2010)

Türkiye'nin istihdam yapısı incelendiğinde giderek tarımın payının azaldığı görülmektedir. Bu azalmaya bağlı olarak da kent işsizliği daha hızlı artmaktadır. 2001 ekonomik krizin etkisiyle yaşanan ekonomik daralmanın sonucunda kent işsizliği 2000 yılında % 8,8 iken, dört puanlık sıçramayla 2002 yılında 14,2 ye yükselmiştir. 2003 yılından itibaren krizin etkisinin de azalmasıyla düşme trendine girerek 2008 Temmuz ayında % 11,9'a gerilemiş, yaşanan küresel krizin de etkisiyle Eylül ayında % 12,3'e çıkarak tekrar yükselmiştir ve Aralık ayında % 15,4'e ulaşmıştır. 2009 ortalamasında ise kent işsizliği %16'ya sıçramıştır. Kır işsizliği 2000 yılında % 3,9 iken kırsal bölgelerde tarım dışı işsizlik % 10,2 olmuştur. 2009'da ise kırsal bölgelerde tarım dışı işsizlik % 19,1 ile kent işsizliğinden oldukça yüksek düzeydedir(TÜİK,2010). Kır işsizliğinin düşük oluşu, tarımda küçük toprak sahipliğinin ve ücretsiz aile işçiliğinin yaygın oluşu nedeni ile ortaya çıkmaktadır.

Türkiye’de de emek yoğun üretim tekniklerinden, sermaye yoğun üretim tekniklerine geçilmeye başlanması(Serin, 2007:42-43), tarıma yönelik sübvansiyonların azaltılması, doğrudan gelir desteği uygulamaları, bazı tarımsal ürünlerin ekim alanlarının kısıtlanması, artan tarım ürünleri ithalatı ve üretim maliyetlerinde artışlar(Sapançalı, 2008:12) nedeniyle tarım sektöründe çözülme olmaktadır. Bu çözülme nedeniyle kente göçen işgücü yeterli vasfi taşımadığından hemen iş bulamamakta ve kent işsizliği ve dolayısıyla yoksulluk artmaktadır.

Tablo 4: İşsizlerin Bölgelere ve Cinsiyete Göre Dağılımı (2009)

		Toplam	Kent	Kır
Toplam	İşgücü(000)	24.748	16.585	8.163
	İşsiz (000)	3.471	2.476	724
	İşsizlik Oranı (%)	14,0	16,6	8,9
Erkek	İşgücü(000)	17.898	12.501	5.396
	İşsiz (000)	2.491	1.914	577
	İşsizlik Oranı (%)	13,9	15,3	10,7
Kadın	İşgücü(000)	6.851	4.084	2.766
	İşsiz (000)	979	832	147
	İşsizlik Oranı (%)	14,3	20,4	5,3

Kaynak: TÜİK Hane Halkı İşgücü Anketi Dönemsel Sonuçları. (Çevrimiçi www.tuik.gov.tr/VeriBilgi, 10.03.2010)

Kırsal bölgelerde kadınların işgücüne yoğun olarak katılmaktadırlar. Kente göçte ise, işgücü piyasasının talep ettiği niteliklere ve gereken donanımına sahip olmayan kadın ev kadınlığına yada enformel sektörlere yönelmektedir, bu nedenlerle kentlerde kadın işsizliği ciddi bir sorun haline gelmektedir(Türktaş, 2006). Kentlerde kadınların erkeklere göre daha yüksek işsizlik oranlarına sahip olması, kadınların işgücüne katılımını engelleyen unsurların başında gelmektedir(Murat, 2007:343).

Türkiye’de işsizlikle mücadelenin başarılı olabilmesi için mutlaka yeni iş alanlarının açılması, eğitim sisteminin ihtiyaca göre yeniden düzenlenmesi ve en önemli noktalardan bir tanesi tarım sektörü daha verimli hale getirilerek köyden kente göçün önüne geçilmeli hatta tersine göç teşvik edilmelidir(Güney, 2009:157-158).

Uzun mevsim işsizliği devrelerinde zirai işgücünü üretken halde tutacak iş imkanları hazırlamak için tarım sanayinin geliştirilmesi, küçük ev ve el sanatlarının inkişaf ettirilmesi ve ücra köylere kadar yayılması; bu hareketin kooperatifçilik faaliyetleriyle desteklenmesi veya mümkün kılınması, bayındırlık işlerinin mevsim işsizliği zamanlarına rastlayacak şekilde planlanması, tarım ürünü çeşitlerinin artırılması ve mümkünse hayvancılık geliştirilmelidir(Zaim, 1997:180).

Tarım sektöründeki hızlı erozyon, ulusal gelir içinde tarımın payını da 20 yılda % 17,5'ten % 9-10'a kadar geriletmiştir. Bu gerilemede, birçok faktörün yanı sıra bütçeden tarıma aktarılan desteklerin azalması kadar, tarımla ilgili KİT'lerin özelleştirilmesi, tasfiyesi de etkili olmuştur. Bundan 20 yıl önce, toplam istihdamda tarımın payı % 47'ye yakın iken 2009'da % 25'e kadar gerilemiş, tarımdan geçinenler 8.4 milyon iken 5.1 milyona inmiştir. Bu, 20 yılda 3,3 milyon işgücünün tarım dışına itilmesi anlamına gelmektedir. Eğer bu açığa çıkan işgücü sanayi ve hizmetler sektörü tarafından emilemez ise, işsizliğin giderek daha da artması kaçınılmaz olacaktır.

Emek arzı artan, çalışabilir nüfusunun önemli bir bölümü işsiz veya çalışmayan ekonomilerde büyüme, atıl işgücünün hızla üretim sürecine alınmasıyla sağlanır. Türkiye'de büyümenin artarak gerçekleştiği 2005 yılında dahi işsizlik oranının artışı, tarımsal faaliyetlerin yoğunlaştığı yörelerde sanayileşme hamleleri başlatarak, işgücü göçüne meydan vermeden, yöresel dönüşümle tarımsal üretimden sanayi üretim aşamasına geçilme yolları yaratılarak yavaşlatılabilir.

10. Sonuç

Türkiye'de tarım sektöründe istikrarsız bir yapı olduğu gözlenmektedir. Üretim ve istihdamda da buna bağlı olarak iniş çıkışlar yaşanmaktadır. Tarım sektörü son 10 yıl içinde küresel tarım politikalarının etkisinde kalmış, ulusal yapımıza uygun olarak şekillenememiştir.

Buna bağlı olarak bir yandan tarımda halen önemli miktarda istihdam var iken, GSYİH içinde tarımın payı oldukça küçük orandadır. Çokuluslu üretim yapısına uygun birkaç ürünün dışında tüm tarımsal üretim türlerinde giderek azalma görülmekte, ithalat ve dışa bağımlılık giderek artmaktadır.

Uygulanan neo liberal politikalar geleneksel yöntemlerle ve küçük işletmelerde üretim yapan ve girdi maliyetleri sürekli yükselen çiftçinin tarlasını terk ederek şehre göçmesine sebep olmaktadır. Bu durum ise ekonomik istikrarı bozduğu gibi şehirlerdeki problemleri de artırmaktadır.

Ayrıca Türk tarımındaki işgücü verimliliği, sanayileşmiş ülkelere göre dört ile on dört kat daha azdır. Bu sebeple Türkiye'de, tarım sektöründe işgücü verimliliğini artırıcı ve tarımsal nüfusun şehirlere göçünü önleyici acil tedbirleri, vakit geçirmeden yürürlüğe koymak gerekir(Karlık, 2002:192).

Çiftçinin köyünü terk etmesi aynı zamanda ülkenin gıda güvenliği açısından da durumunu tehlikeye sokmaktadır. Gelişmiş ülkeler gıda konusundaki yatırımlarını artırarak dünya piyasalarına hakim olmaya çalışırken, ülkemiz tarımının ihmal edilmesi, yanlış politikalarla

çok uluslu şirketlerin amaçlarına hizmet eder hale getirilmesi siyasi ve ekonomik olarak istikrarsızlıkları artıracaktır.

Tarım sektöründe sürdürülebilir kalkınma ivmesi yaratmak; ekonomi, siyaset, sosyal mekanizmalar ve kültürü entegre eden, sektörde örgütlülüğü hedefleyen demokratik tarım politikalarının geliştirilmesine bağlıdır. Bu politikaların eksenini ise demokratik, etkin üretici örgütlerinin geliştirilmesi oluşturur. Bunun için, sosyo-ekonomik hayatın örgütlü kesimlerinin ve siyasi iktidarın, bu politikaların üretileceği bir yönetim platformu yaratıp ulusal iradeyi harekete geçirmesi gerekir.

Türkiye’de üretici örgütlerinin güçlenmesi, çiftçilerin büyük aracı ve tefecilerle rekabet edebilmesi, dış ticarete ve sanayide etkili olabilmesi ve hatta Avrupa Birliği ülkelerindeki çiftçi kooperatifleri ve üretici örgütleri ile bütünleşebilmesi için bunların demokratik ve özerk üst örgütlerinin en kısa zamanda oluşturulması önem arz etmektedir. Aynı zamanda örgütlerin, tarım politikalarının ve desteklerin belirlenmesi karar sürecinde yer almaları, demokratik çoğulcu katılımın gerçekleştirilmesinde kritik öneme sahiptir.

Türk tarım politikalarının IMF-Dünya Bankası ve Avrupa Birliği destekli bir politika ile şekillendirilmeye çalışıldığı gözlenmektedir. 2010 yılı itibariyle uygulanacak olan “Havza Bazlı Üretim ve Destekleme Modeli” amaçları açısından modern bir uygulama gibi görünmektedir. Ancak getirdiği destekler bakımından tüm ürünleri kapsamaması, sadece 16 ürünü içeriyor olması doğru sonuç vermeyeceği endişelerini artırmaktadır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse; ülkemizde de uygulanan neo-liberal politikalarla endüstriyel tarım dayatılmakta; küçük toprak sahibi çiftçiler tasfiye süreci yaşamakta ve bu sürecin kazananı, egemenliklerini tüm dünyada sürdüren çokuluslu tarım-gıda şirketleri olmaktadır. Türkiye’de tarımın bu sarmaldan kurtulabilmesi; kendi insanının ihtiyaçlarına ve ülkenin özgül ekolojik koşullarına uygun, emek ve üretim odaklı bir program uygulamasına bağlıdır.

Kaynakça

- ABAY, Canan, OLHAN Emine, UYSAL Yasar, YAVUZ Fahri, TÜRKEKUL Berna; (2005), “Türkiye’de Tarım Politikalarında Değişim”, VI. Teknik Kongre, 3–7 Ocak 2005, TMMOB Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- ALGANER, Yalçın; (2009), Küresel Kriz ve Türkiye-Makroekonomik Veriler ve Değerlendirmeler, Matbaa & Teknik 127. sayı, sayfa: 62, Temmuz.
- ARI, F. Aylan; (2007), “Türkiye’de Tarımın Ekonomideki Yeri ve Güncel Sorunları”, Erişim Tarihi:16.03.2010; http://www.calismatoplum.org/sayi9/aylan_ari.pdf
- GAYTANCIOĞLU, Okan; (2005), “Türkiye Tarımının Temel Sorunları ve Çözüm Önerileri” Trakya Gelişim Dergisi.
- GÖZEN, Ayşe; (2001), “Biyoteknolojideki Gelişmeler ve Türkiye Tarımı: Çok Yakın ve Hem Çok Uzak”, İktisat Dergisi, sayı 412, Nisan 2001.
- GÜLÇUBUK, Bülent, ŞENGÜL Haydar, ALUFTEKİN Nilay, KIZILASLAN Nuray, KILIÇ Mehmet; (2005), “Tarımda İstihdam Sosyal Güvenlik Uygulamaları ve Kırsal Yoksulluk”. Erişim Tarihi: 15.09.2009; <http://www.zmo.org.tr/etkinlikler/6tk05/059bulentgulcubuk.pdf>
- GÜLER, Birgül; (2002), Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri, Küreselleşme ve Tarım Sempozyumu Bildirisi, 7-8 Ocak, TZMO, Ankara.
- GÜNEY, Alptekin; (2009), “İşsizlik, Nedenleri, Sonuçları ve Mücadele Yöntemleri”, KAMU-İŞ İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt:10, Sayı:4, Haziran 2009,s:135–159.
- HAZİNE Müsteşarlığı İstatistikleri, 2009.
- ISIKLI, Emin, ABAY Canan; (1992), “Destekleme Uygulamalarının Tarımsal Yapıya Etkisi”, Tarım Haftası 93 Sempozyumu, Tarımsal Destekleme Politikaları, Sorunlar, Çözümler, TMMOB Türkiye Ziraat Mühendisleri Odası Yayınları, Yayın No:20, Ankara.
- KARLUK, Rıdvan; (2002), Türkiye Ekonomisi, Beta Yayınları No:1295, İstanbul.
- KAZGAN, Gülten; (2003), Tarım ve Gelişme, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- MURAT, Sedat; (2007), Düünden Bugüne İstanbul’un İşgücü ve İstihdam Yapısı, İTO Yayınları, İstanbul, Yayın No:2007–73.
- ÖZKAYA, Tayfun, OYAN Oğuz, ISIN Ferruh, UZMAY Ayşe; (2001), Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları Dünü – Bugünü – Geleceği, Türkiye Ziraat Odalar Birliği Yayını, Ankara.
- SAPANCALI, Faruk; (2008), ‘Türkiye’de İşgücü Piyasası, Sorunlar ve Politikalar’, TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi, Cilt: 21 Sayı 2–3, Kasım 2007- Şubat 2008, s. 8–30.
- SERİN, Vildan vd.; (2007), İstihdam Perspektifinde AB Sürecinde Türk Tarımın Genel Sorunları ve Çözüm Önerileri, İTO Yayınları, İstanbul, Yayın No: 2007-34.
- TAHSİN, Emine; (2001), “Tarım reformu ve Uluslararası Antlaşmalar”, İktisat Dergisi, Nisan 2001, sayı, 412, s. 75.

- TALAS, Cahit; (1997), Toplumsal Ekonomi, İmge Kitapevi, İstanbul, (7.Baskı).
- TEAE, (2009), Ekonomik Göstergelerle Türkiye’de Tarım, Tarımsal Ekonomi Araştırma Enstitüsü Yayınları, No: 176, Ankara.
- TKB (Tarım ve Köyişleri Bakanlığı); (2004), Tarımsal Örgütler ve Örgütlenme. X. Komisyon, II. Tarım Şurası Sonuç Raporu, T.C. Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, 29 Kasım- 1 Aralık 2004. Ankara, s.519-541.
- TKB, (2010), <http://www.tarim.gov.tr>, 15.03.2010.
- TMO, (2010), Toprak Mahsulleri Ofisi, <http://www.tmo.gov.tr>, 15.03.2010.
- TOBB, (2003), TOBB, Ekonomik Rapor, Ankara.
- TÜİK, (2009), Hane Halkı İşgücü Anketi Dönemsel Sonuçları, (Çevrimiçi); www.tuik.gov.tr/VeriBilgi, 21.04.2009.
- TÜRKTAN, Gülden; (2006), TİSK Kadın İstihdamı Zirvesi, Tebliğ, İstanbul 10–11 Şubat 2006
- YALÇINKAYA, Neslihan, YALÇINKAYA M. Hakan, ÇILBANT Coşkun; (2006), “Avrupa Birliği’ne Yönelik Düzenlemeler Çerçevesinde Türk Tarım Politikaları ve Sektörün Geleceği Üzerine Etkisi”, Yönetim ve Ekonomi, Cilt:13 Sayı:2 Celal Bayar Üniversitesi H.H.B.F. MANİSA, s.97-118.
- ZAİM, Sebahattin; (1997), Çalışma Ekonomisi, Filiz Kitabevi, İstanbul.